

4.

PRAMENY

Historie se ve svém vědeckém rozměru potýká s dvojakostí. Na straně jedné se může chlubit stále se zdokonalující metodickou a metodologickou výbavou, která jí přiznává status vědecké disciplíny. Na straně druhé je odsouzena k soustavnému dialogu se společností, která tak může podlehnout představě, že historie není vědou, nýbrž spíše krásnou literaturou. Že ke studiu minulosti není potřeba zvláštního školení, neboť v podstatě stačí najít „dosud neznámé zdroje“ a pak už jen strávit několik večerů nad klávesnicí. Kudy ale vede pomyslná linie mezi amatérskými nadšenci a profesionálními historiky? Připomeňme si nejprve, že historik se nikdy zcela nevymaní z pout své přítomnosti a že nikdy nebude moci vstoupit do světa, který je předmětem jeho vědeckého zájmu. A přiznat si snad můžeme i to, že rovněž výsledek historikovy práce bude vždy záviset na verbálním umu „vypravěče“. Přesto však zájemce nezasaženého historickým vzděláním dělí od kritického výkladu minulosti odborný pojmový aparát, neboť ten v každém okamžiku přesně rozlišuje mezi výpovědí historického pramene a názory odborné literatury. A co si představit pod slovem „pramen“?

Pokus o definici

Asi bychom měli začít poznámkou, že „pramen“ nám připomíná, že historie je věda o živých lidech v čase a prostoru. Současně se ale nelze ubránit podvědomému pocitu, že dějiny z pramene „tryskají“. Není tomu nakonec tak dlouho, co tuto představu sdílely i vlivné historické školy, které si do štítu vetknuly vědeckou poznatelnost dějin, již spojily zejména s bezvadnou deskripcí a s proklamací, že nezaujatý historik by se měl spokojit s poznáním, „jak to vlastně bylo“. Ona dílem až sakralizovaná deskripce pohříchu přehlížela, že tolik velebený „pramen“ byl vždy dobově poplatným, nedokonalým a neúplným popisem někdejších událostí. Že vzorným popisem historik nepředkládá čtenářům „pravdu“, nýbrž nejvýše hodnoty, mínění a postoje glosátorů, pozorovatelů nebo přímých aktérů někdejšího dění, k čemuž můžeme doplnit asi tolik, že dobově podmíněná zaujatost byla a je pro prameny příznačná a že povahu historické vědy od jejích vzdálených počátků v antickém Řecku určoval vztah k minulosti.

Minulost se však nedala pozorovat a studovat v neměnném, přírodním rámci, nýbrž muselo se po ní cíleně pátrat a poté vydat svědectví v podobě příběhu. Historická věda proto vyrostla z vyprávění, jež bylo založeno na osobnosti (individualitě) a důvěryhodnosti pamětníka, který mohl prohlásit, „viděl jsem“, v krajním případě „slyšel jsem“. Nároky posluchačů a nezřídka i politická objednávka si vynutily proměnu vyprávěného a slyšeného v trvalejší, písmem kodifikované zápisky. Natolik dokonale, že teprve v posledních dekadách jsme svědky rehabilitace ústně (orálně) předávaných dějinných zápletek.

Návrat vyprávěného do historického výkladu rozhodně neznamená, že by pamětníci opanovali pracovní pole. Naopak. Historickým seminářům nadále vládne písemnost všeho druhu, které byly již v antice, ve středovýchodní Evropě od středověku, systematicky uchovávány, tříděny a chráněny v archivech a knihovnách, jejichž budování a ochranu přejímaly jak soukromé instituce, tak státy. Později, zhruba od konce 17. století, začaly být promýšleny zásady kritiky, které z historie učinily řádnou, na univerzitách vyučovanou vědeckou disciplínu. Nověji se pozornost historiků obrátila i k „faktu“, v němž dnes není spatřována objektivní danost, nýbrž účelový konstrukt, který ze všeho nejvíce vyjadřuje pisatelův (pamětníkův) bezděčný nebo vědomý, vždy však hodnotově a dobově podmíněný vztah k události samotné.

Subjektivně vnímaný historický fakt umožnil historikům nahlédnout do světa, který jim dlouho zůstal zapovězen. K tradičnímu výkladu minulosti, jenž se zpravidla spokojil s převyprávěním příběhu v plynule (chronologicky) uspořádaném toku událostí, tak přibýly dějiny představ nebo přesněji dějiny mentalit. Ty se již nevztahovaly pouze k textu či slovu. Zasloužené pozornosti se dostalo obrazu, což historické kritice a interpretaci otevřelo dosud skrytá souvrství široce chápaných kulturních dějin. Předmětem studia se stala rovněž sama historická věda, která je dnes zkoumána jak v proměnách filosofickokritického myšlení, tak ve společenskodějinném rámci. Ať již se ale pohybujeme v půdoryse tradičně pojaté nebo „nové“ historie, osou vědeckého poznání dějin zůstává jasný terminologický aparát, a ten začíná u pojmu pramen. Kruhem se tak dostáváme zpátky k otázce, co vše zahrnuje sousloví „historický pramen“.

Dušan Třeštík, kolem přelomu tisíciletí jeden z mála veřejně činných a také vlivných českých historiků, poznamenal, že historik je nadšeným otrokem pramenů a že prameny jsou jeho milovaným i nenáviděným božstvem. Vtipnou zkratkou vystihl výsostný poměr historika a jím zkoumané otázky k pramenům. Můžeme však prameni přiznat i nějaké obecné definiční rysy, když nepřehledný spletenec řešených otázek a různých metodických přístupů od počátku vylučuje, že by bylo možno dospět k jednoduchému řešení?

Navzdory všem pochybnostem se tak přinejmenším dočasně stalo, neboť v závěru 19. století se na stránkách historické literatury pevně usadily hned dvě koncepce, totiž užší a širší. V širokém rozměru byl za pramen označován dokument, materiál nebo otisk události, faktu či jevu, z nichž historik mohl čerpat své poznatky. Úzké pojetí zase rozvíjelo představu, že prameny jsou výsledkem lidské činnosti nebo společenského vývoje a že přímo nebo bezděčně, třeba již pouhým vznikem, přispívají k výkladu dějinné skutečnosti. Jak vidno, užší definice pracuje se společenskými souřadnicemi, přičemž fakta se mění v pramen teprve ve chvíli, kdy se sama stávají předmětem kritického studia. Úzce vymezený pramen je proto určen vztahově: nejprve společensky, jako výtvar nebo výsledek lidské činnosti, a poté coby předmět historikova výzkumu. Široké pojetí pramene pak zahrnuje přírodní předměty a životní prostředí, jejichž vztah ke společenským proměnám je nepřímý, nicméně při citlivém studiu mohou tyto zásadně doplnit nebo zpřesnit historické poznání.

Tradiční definice pramene vzešla z pozitivistického přístupu k dějinám a ten kladl důraz na popisnost. Statický přístup tak předurčoval výsledek historikovy práce a zcela opomíjel, že výpověď je dána jak povahou zkoumaného materiálu, tak souborem kladených otázek a strukturou historického myšlení. Zapomenuto bylo i to, že si událost nelze plést s jejím otiskem v paměti. Že pramen nevypovídá objektivně, ale vždy v sobě nese dobově sdílené hodnoty. Důvěrný vztah mezi historikem a pramenem nás přitom posouvá k jiné otázce, a sice k objektivitě historického poznání. Zde, na troskách konzervativního přístupu k minulosti, se zrodila „nová historie“, která nabídla řešení v podobě metodických postupů, jež si začaly všimát „míst paměti“, čili způsobu, jakým se v dějinách utvářelo společenské vědomí a jak byl ve jménu společně sdílených hodnot manipulován výklad dějinných souvislostí. Tak se moderní dějepisectví dokázalo vzdálit laciným aktualizacím, aniž by se zřeklo svého statusu společenské vědy i zkušenosti, že historie je především společenskou praxí. Pokusme se o předběžné shrnutí.

Obecně vzato, pramen je informace (text, dokument, artefakt, událost), jež vypovídá o době a širších souvislostech svého vzniku nebo dění, ovšem tím, kdo pramenu propůjčuje jeho status, je pouze historik. Nejprve proto, že definuje pracovní pole a klade otázky, a dále proto, že postupuje dle zásad historické kritiky a interpretace. Soustavně promyšlený přístup k pramenům zároveň historii posouvá mezi vědecké disciplíny, přičemž historikové důsledně rozlišují mezi prameny a literaturou (publikačními výstupy). Nelze sice přehlédnout, že anglosaské dějepisectví obohatilo český historický slovník o „zdroj“, nicméně „pramen“ mnohem lépe vystihuje podstatu a smysl historické práce. Nikoliv tedy „zdroj“, jenž může znamenat cokoliv, a to i se zpřesňujícími přívlastky „primární“ a „sekundární“, neboť ty budí zmatečný dojem, že historik pracuje s jakýmsi prvořadými a druhořadými údaji, nýbrž vždy, jediné a pouze „pramen“.

Dělení historických pramenů

Rozmanitost a mnohohrstevnatost historických pramenů ve spojení s proměnlivostí jejich souboru neumožňuje vytvořit žádné absolutně platné dělení pramenů, ať metodou klasifikace, nebo charakteristikou prostřednictvím typologizace, které by je logicky jednoznačně a beze zbytku rozdělilo. Nebylo by to ani smysluplné, protože prameny většinou nejsou vlastním účelem a cílem, nýbrž „jen“ prostředkem historického poznání. Jejich počet (rozuměj efektivně využitelných pramenů), dělení a hodnota (ocenění) jsou nutně odvislé od právě platných, avšak nekonečně variabilních badatelských cílů historiků. Intenzita změn potenciálních pramenů – mezi které například patří pozůstatky lidské činnosti, u nichž dosud není známo, za jakým účelem vznikly, hliněné tabulky s texty v neznámém jazyce, zatím nedekódované šifrované zprávy, staré fotografie bez popisu okolností vzniku, s dosud neidentifikovanými postavami na snímku apod. – v prameny badatelsky efektivně využitelné úzce souvisí s úrovní a kvalitou historického poznání.

V dějinách nauky o pramenech došlo k řadě pokusů a snah historické prameny systematizovat. Pro jejich klasifikaci byla využívána různá dělicí hlediska. Prameny byly (jsou) děleny podle jejich obsahu, původu nebo formy, tj. podle způsobu vyhotovení. Dále podle toho, zda jde o prameny, které jsou přímými pozůstatky, nebo určitými prostředníky zachycené a předávané informace o historické skutečnosti. Stranou badatelské pozornosti nezůstala ani kritéria společenské funkce pramenů, záměru a úmyslu při jejich vzniku, tedy zda byly nebo nebyly orientovány na příjemce (v přítomnosti nebo budoucnosti), případně jak ho chtěly informovat nebo ovlivnit. K obecně hojně používanému dělicímu kritériu patří vnější podoba pramenů, která často byla a je spojována se způsobem fixace informací. Naopak k méně frekventovaným náleží rozlišování pramenů na záměrně uchovávané, tj. na takové, které byly jako kulturní a historické památky vyčleněny, uchovávané, ošetřovány, zpřístupňovány (tezaurovány) ve specializovaných institucích, a na ostatní prameny, jež jsou ještě součástí života společnosti. Soustředit pozornost na všechny uvedené způsoby dělení není nutné. V dalším textu je proveden subjektivní výběr několika z nich, které považujeme z metodických, praktických a didaktických důvodů za přínosné.

V druhé polovině 19. století německé bádání rozvinulo zásluhou Johanna Gustava Droysena (1808–1884) a Ernsta Bernheima (1850–1942) klasifikaci pramenů podle původu. Soustředilo pozornost na hlediska vědomého nebo nevědomého (záměrného nebo nezáměrného) vytváření pramene, na jeho poznávací hodnotu a v neposlední řadě na okolnosti původu pramene. J. G. Droysen rozdělil prameny (označoval je jako historický materiál) na:

POZŮSTATKY, do nichž zahrnul veškeré přímé, bezprostřední, nezprostředkované hmotné i písemné stopy po existenci a činnosti člověka (obděláná půda, cesty, technická díla, zvyky, mravy, korespondence, zákony, účty apod.);

PRAMENY (v užším slova smyslu – pozn. autorů), které byly vytvořeny (dochovány) pro paměť („zum Zweck der Erinnerung überliefert ist“) do určitého systému zpráv o historických faktech (ságy, historické písně, publicistika aj.);

PAMÁTKY, které vědomě podávají zprávy určitým skupinám osob (rodinám apod.), a to nejen současníkům, ale i jejich následovníkům (pomníky, medaile, umělecká díla všeho druhu aj.).

Z hlediska dobové metodiky představovala Droysenova klasifikace pramenů zásadní krok vpřed. Nebyl však vyvážen odpovídající terminologickou přesností. Tento nedostatek se snažil odstranit E. Bernheim, který uvedenou klasifikaci zjednodušil na:

POZŮSTATKY, jež definoval stejně jako Droysen jako veškeré bezprostřední stopy existence nebo činnosti člověka, a **TRADICE**, které pomocí určitých znaků (písemných i nepsaných) podávají zprostředkované zprávy o historických faktech.

Mezi pozůstatky zařadil **památky** (nápisy, pomníky, listiny aj.) a **pozůstatky ve vlastním slova smyslu**. Ty lze dnes dále dělit na **věcné** (tělesné pozůstatky člověka, obydlí, zbraně, mince, nástroje denní potřeby všeho druhu apod.), **abstraktní** (zaniklé i do současnosti existující instituce, kulty, mýty, mravy, zvyky, obyčeje, řeči, místní jména apod.) a **písemné** (soudní a správní materiály, účty, urbáře, matriky, dopisy a další). Tradici pak Bernheim rozlišoval na **obrazovou** (historické mapy, obrazy, ale i sochy apod.), **písemnou** (anály, kroniky, legendy, paměti, životopisy, genealogie a rodokmeny a jiné) a **ústní** (anekdoty, písně, pořekadla a přísloví, pověsti, ságy, vyprávění apod.).

V předminulém století našel princip dělení pramenů podle původu, v němž se především jednalo o určení konkrétních původců, tj. společenských skupin, institucí a osob, jejich existenčních podmínek, možností, schopností a záměrů, své uplatnění při shromažďování a pořádání materiálů v archivech. V instrukci francouzského ministerstva vnitřní z roku 1841 pro pořádání departementních a komunálních archivů byla poprvé formulována zásada respektování původce fondu (*respect des fonds*). Obecného uznání dosáhl tento provenienční princip, jehož podstatou je členění archivů na fondy podle původců, respektive sestavování archivního fondu z pramenů od jednoho původce, až na přelomu 19. a 20. století zásluhou holandských archivářů Samuela Mullera, Johana

Adriaana Feitha a Roberta Fruina. Princip popsali v příručce *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* (Groningen 1898), která byla záhy přeložena do mnoha evropských jazyků (česky referoval o provenienčním principu nejdříve Václav Kratochvíl). Provenienční princip používá dnes archivnictví v celosvětovém měřítku.

Další dělení pramenů, tentokrát využívající ve své klasifikaci vnějších hledisek, tedy fyzické podoby, resp. způsobu dochování (fixace) informace, mělo své kořeny již v pracích historiků humanismu a později v 17. století zejména v dílech Daniela Papebrocha (1628–1714) a Jeana Mabillona (1632–1707). Prameny byly opět rozdělovány bipolárně, tentokrát na:

NEPSANÉ a PSANÉ. Nepsané prameny pak dále na **hmotné, obrazové a ústní**. K jejich zpracování a utřídění se využívalo zejména metodických postupů archeologie, dějin umění, etnologie, lingvistiky apod.

S proměnami výzkumných témat historické vědy a s rozvojem moderních technologií v průběhu 20. a na počátku 21. století došlo k úpravám tohoto dělení (naposledy Josef Bartoš a Stanislava Kovářová). V současnosti je možné rozdělovat prameny podle vnějších hledisek na:

hmotné (trojrozměrné) pozůstatky minulé lidské činnosti a existence, včetně jevů přírodních;

písemné;

obrazové a zvukové;

informace zachované v paměti a předávané ústně.

A. Hmotné (trojrozměrné) pozůstatky minulé lidské činnosti a existence, včetně jevů přírodních

Do této skupiny pramenů řadíme **přímé pozůstatky po člověku** (jeho tělesné schránky) a **ostatní trojrozměrné pozůstatky minulé lidské činnosti**, ať už ukryté pod povrchem země, nebo dosud existující na jejím povrchu (sídla včetně ruin, hospodářské prostory, výrobní nástroje a zařízení, umělecké předměty vyjma obrazů, předměty každodenní potřeby, ozdobné předměty, zbraně apod.). Také do ní zahrnujeme **přírodní objekty**, z nichž lze prostřednictvím badatelských metod různých vědeckých disciplín získat podrobnější a komplexnější informace o existenci a činnosti lidí, resp. podmínkách jejich života v minulosti. Kosterní pozůstatky zvířat a zbytky rostlin v odpadních jámách

mohou dát odpovědi na otázky týkající se množství a skladby stravy obyvatelstva, výskyt a četnost pylových zrn může přiblížit klimatické poměry v minulosti podobně jako analýzy struktury ledovcových vrstev nebo letokruhů starých stromů apod. Badatelé využívající hmotných pramenů je zkoumají buď v původním prostředí, nebo jsou odkázáni na depozitáře archeologických pracovišť a muzeí. Pouze část hmotných pramenů je zpřístupňována ve výstavních prostorách muzeí.

B. Písemné prameny

Od počátku historické vědy jako skutečné vědecké disciplíny byly jako první zkoumány prameny písemné. I v současnosti představují dosud největší skupinu pramenů, s nimiž historici pracují. Nejstarší písemné záznamy byly vytesány do kamene, vyryty do kovu, dřeva, hlíny nebo vosku, pozdější byly zapsány na papyrus, pergamen a papír. V posledních letech roste počet písemností bez ohledu na to, zda se jedná o původce institucionální nebo z řad jednotlivých osob, které jsou zachovány pouze ve formě elektronických nebo digitálních záznamů, a tedy postrádají jakési přímé „zhmotnění“ jazykového textu na klasický psací materiál. Texty jsou převáděny do počítačového (technického) kódovacího systému a teprve ten je speciálními technologiemi ukládán na nosiče (kovové a keramické desky harddisku PC, diskety, CD, DVD aj.). Po obsahové stránce jsou však záznamy zachované v elektronické i digitální podobě stejnými písemnostmi jako prameny zapsané na klasických psacích materiálech, proto nepovažujeme za nutné je v rámci níže uvedeného dělení písemných pramenů vyčleňovat.

Ke klasifikaci písemných pramenů je možné opětovně využít různých hledisek: chronologického, místního (geografického), obsahového, podle funkce, záměru, formy, autentičnosti apod. Nejčastěji jsou však děleny při uplatnění kritérií účelu a okolností vzniku na:

- prameny úředního (institucionálního) původu;**
- prameny osobní (soukromé) povahy;**
- prameny literární.**

Jako **prameny úředního (institucionálního) původu** jsou označovány písemnosti vzniklé z působnosti úřadů (institucí), které v nich dokumentovaly svoji činnost, informovaly jiné instituce a jednotlivce, stanovovaly dobové normy a pravidla, rozhodovaly o nejrůznějších záležitostech. Podrobnou klasifikací těchto pramenů se zabývá diplomatika. Při jisté míře zjednodušení je možné rozdělit tyto prameny na:

listiny;
listy;
úřední knihy;
úřední akta (spisy).

Listiny jsou písemnosti, které při respektování zvláštností daných dobou, místem, osobami a věcmi, jichž se týkají, podávají v určitých pevných formách svědectví o právním jednání. Podle vztahu k právnímu pořízení se rozeznávají listiny *vysvědčovací*, které obvykle v objektivní formě podávají svědectví o právním pořízení, jež se konalo dříve a na nich zcela nezávisle, a *dispozitivní*, které toto pořízení teprve dovršují či přímo zakládají. V posledních letech je snaha nahradit tyto termíny výstižnějšími pojmy: *deklarativní* a *konstitutivní*. Listiny je možné dále dělit podle obsahu (privilegia, směny, smlouvy, soudní listiny apod.), podle autority vydavatele na veřejné (papežské, císařské, královské apod.) a soukromé, dále podle místa vzniku na kancelářské a nekancelářské apod. Další podrobnosti k listinám viz 2. díl publikace.

Listy na rozdíl od listin podávají pouhé sdělení bez právního dosahu. Jistou výjimkou jsou listy papežské, které mohly mít konstitutivní význam. Obsah těchto písemností kancelářského původu může být velmi různorodý, od nevýznamných zpráv až po důležité texty politického a správního dosahu. Svou formou jsou jednodušší než listiny a také se od nich odlišují svými vnějšími znaky.

Úřední knihy se rozdělují na knihy veřejné a vnitřní. Veřejné knihy byly vedeny úřady proto, aby svými zápisy, které měly obecnou právní závaznost, zajišťovaly právní pořízení v příslušném právním okruhu. Často tak nahrazovaly listiny. Do této skupiny knih náleží například zemské a dvorské desky, městské a pozemkové knihy, urbáře, matriky apod. Vnitřní knihy byly kancelářskými pomůckami sloužícími k evidenci agendy projednávané před úřadem, který příslušnou kancelář vedl (kopiáře, registra, podací protokoly, indexy, elenchy apod.).

První exempláře **úředních akt (spisů)** mají svůj původ již v činnosti středověkých kancelářů, avšak jejich množství se výrazně zvýšilo od 16. století (v následujících staletích došlo k exponenciálnímu růstu jejich počtu). Jde o písemné záznamy vzniklé z příprav a provedení určitých právních a správních pořízení (různé žádosti, jejich zpracování a vyjádření úředníky, protokoly, zprávy, přílohy apod.). Jednotlivé úřední úkony bývají rozepsány na samostatné listy papíru, jejich soubor pak představuje spis. Spisy se dále dělí na několik částí (dělení není obecně závazné): podání, vyjádření, zápis o rokování, koncept a čistopis vyhotovení, popřípadě přílohy doplňující spis. Aktová písemnost bývá uchována v podobě konceptu (návrh znění budoucího čistopisu), čistopisu (konečný text písemnosti) a opisu (doslovný přepis čistopisu písemnosti).

Ke klasifikaci pramenů úředního charakteru bylo využito také kritéria společenské funkce, kterou historici považovali za důvod jejich vzniku. Jistým nedostatkem tohoto dělení je skutečnost, že mnohé prameny mohly zároveň plnit více funkcí, a tudíž jejich zařazení pouze do jedné ze skupin není jednoznačné. Přesto považujeme za vhodné se o tomto dělení zmínit, protože poskytuje základní vhled do obsahu pramenů úředního charakteru. Tyto prameny jsou rozdělovány na: **sdělovací**, jejichž účelem, jak je z názvu zřejmé, bylo předat informaci jiné instituci nebo jednotlivci (úřední hlášení nadřízeným institucím, diplomatická sdělení apod.); **pamětní**, mající zachovat informace pro budoucnost (městské a farní pamětní knihy, obecní a školní kroniky, kroniky podniků, spolků, zájmových sdružení apod.); **pojišťovací**, které měly zajistit institucím a jednotlivcům různá práva (knihy trhové zemských desk, městské knihy trhové aj.); **normativní**, jejichž prostorová i společenská působnost byla různá (stát, země, kraj, panství, jednotlivé lokality, právní nařízení pro specifické vrstvy obyvatelstva apod.) a které poskytují badateli informace o dobové právní situaci a právních zásadách (Sbírka zákonů České republiky, sněmovní snesení, hospodářské instrukce, řády poddanské, cechovní, čelední apod.); **evidenční**, které vznikly za účelem zachycení různých (obvykle kvantifikovatelných) jevů a skutečností života společnosti (urbáře, matriky, katastry, soupisy obyvatelstva, písemnosti spojené s výběrem daní apod.); a **vnitroinstitucionální**, které vznikly především z vnitřních potřeb a činnosti úřadu (kancelářské řády a schematismy, kopiáře, registra, podací protokoly, protokoly ze sjezdů a shromáždění politických stran, společenských organizací apod.). Do této skupiny pramenů je řazen i účetní materiál různé povahy (vrchnostenské účty z panství, účetní materiál měst a obcí, účty postihující rozsah těžby, manufakturní a tovární výroby apod.).

Prameny osobní (soukromé) povahy, označované také jako **ego-dokumenty**, jsou různorodé písemnosti a jiné dokumenty, jež zpravidla nejsou určeny veřejnosti a vznikly z činnosti jednotlivé osoby nebo jí byly adresovány. Mohou to být jednotliviny, obvykle se však tyto materiály dostávají k badateli v souborech osobních fondů, dříve označovaných jako písemná pozůstalost. **Osobní fond** je soubor písemných i jiných dokumentů, který organicky vznikl z činnosti jednotlivé fyzické osoby (popřípadě i členů její rodiny), dokumentuje hlavní směry jejího života, činnosti a zájmů a má samostatnou vědeckou hodnotu (Radka Edererová – Václav Podaný). Osobní fond (písemná pozůstalost) většinou obsahuje:

osobní doklady týkající se života původce fondu (rodné, oddací a úmrtní listy, cestovní pasy, občanské průkazy, členské legitimace, vysvědčení, diplomy apod.);

osobní korespondenci;
 deníky, diáře, zápisky, rukopisy prací a přípravný materiál k nim (včetně ilustrací);
 dokumenty rodinných příslušníků, pokud netvoří samostatný fond;
 cizí materiál;
 písemný materiál vzešlý z úřední a veřejné činnosti původce pozůstalosti, tj. písemnosti, které svou povahou patří do pramenů úředních, ale zůstaly ponechány v osobním fondu.

Jako příklad dvojitého výskytu materiálu tak mohou posloužit zápisy ze schůzí konaných v rámci instituce, které si původce pozůstalosti odnesl domů a zařadil je mezi svoje osobní věci.

Osobní fond obvykle dále obsahuje fotografické a podle charakteru činnosti a zájmů zůstavitele další s jeho osobou spjaté obrazové, zvukové i hmotné prameny.

Z uvedených písemností osobní povahy bývá badateli nejvíce využívána **osobní korespondence**. Většinou jde o dopisy adresované původci pozůstalosti, méně často dopisy, které sám psal. V takovém případě jde o koncepty nebo opisy listů, popřípadě originály, které z různých důvodů nebyly odeslány nebo po smrti jejich autora byly adresáty (nebo jejich dědici) vráceny do jeho pozůstalosti. Možnosti využití písemností osobní korespondence jsou mnohoznačné – studium okruhu lidí, s nimiž se adresát dopisů stýkal, zkoumání jejich názorů, záměrů, postojů k různým událostem apod. Pokud je zachována i korespondence původce pozůstalosti, je to příležitost nahlédnout do jeho myšlení, poznat jeho názory, stanoviska atd. Způsob vyjadřování původců korespondence bývá osobnější, otevřenější. Zpravidla větší autocenzuru vykazují v dopisech osoby starší než mladší, a ty, které jsou společensky výše postavené (více počítají s tím, že se dopis později může dostat na veřejnost).

Dalším pramenem, který může objasnit duchovní obraz (myšlení, názory, postřehy, představy apod.) původce pozůstalosti, je **deník**. K tomuto účelu poznání jsou většinou nejvhodnější rukopisné deníky obsahující autorovy záznamy prováděné v nedlouhém časovém odstupu od zaznamenaných osobních nebo veřejných událostí, jevů apod. Autor u těchto zápisů nepředpokládal, že budou někdy v budoucnosti, popř. za jeho života, zveřejněny. Zároveň býval „otevřenějším“, s menší mírou autocenzury záznamů, než je tomu v případě zápisů prováděných s delším časovým odstupem od zaznamenaných událostí. Záznamy prováděné s delším časovým odstupem od sledovaných událostí, jevů apod. logicky ztrácejí prvek spontánnosti, čímž směřují k jinému typu pramenů – k pamětem, popř. autobiografiím, jež stojí na přechodu k literárním pramenům.

Literární prameny

Tyto prameny bývají ne zcela přesně označovány také jako prameny vyprávěcí (narativní). Podávají informace o minulosti zprostředkovaně, tj. prostřednictvím osob/y autora/ů, a adresně se zaměřují na současníky nebo budoucí generace, což musí soustředit historikovu kritiku pramene na zjištění co nejširšího spektra poznatků o autoru/ech pramene, okolnostech jeho vzniku, záměru, na koho a jak má pramen působit apod.

Nejjednodušší formou vyprávěcího pramene je **záznam pro paměť**, který autor provedl do jiného druhu pramene (kalendáře, modlitební knížky, církevní matriky, účtu, exteriéru nebo interiéru budovy apod.). Mohl se týkat nejen živelných pohrom, přírodních a astronomických úkazů, válek apod., ale i událostí ze života jednotlivce (narození, sňatek, úmrtí příbuzných, dokončení stavby domu aj.). Když autor přidával další zápisy podobného charakteru bez toho, že by je komentoval, hodnotil, hledal mezi nimi nějaké souvislosti, vznikly **letopisy (anály)**. Naopak **kronika** zachycovaný sled jednotlivých událostí třídila, hodnotila, případně literárně zpracovávala. Kroniky jsou psány v českých zemích od středověku až dodnes (od Kosmovy kroniky až po kroniky spolků, sportovních oddílů, podniků, kulturních zařízení apod.). Zvláštním typem narativního pramene, který byl čten a vykládán na mších v kostelech, byla **legenda** (původ slova z lat. gerundia ad legendum), v níž byly popisovány životy světců, přitom si však všímala také dobových reálií, promítaly se v ní současné názory na život, morálku společnosti apod.

Jako zcela zvláštní a osobitý typ kronikářského vyprávění se vyvíjely **autobiografie a paměti**, které jsou prameny subjektivními, proto mají blízko k pramenům osobní povahy, formou zpracování však náleží k pramenům vyprávěcím. Podávají informace o autorovi, jeho názorech, myšlenkovém světě, hodnocení a vztahu k historickým událostem, vlastní činnosti, o dalších osobách apod. Mohou obsahovat fakta, která by historik z jiných pramenů zjistil jen velmi obtížně (obsahy zákulisních jednání, utajované skutečnosti apod.). Pro badatele je důležité zjištění, kdy a za jakých okolností paměti vznikly, s jak velkým časovým odstupem od zaznamenaných historických událostí, za jakým účelem je autor publikoval (celoživotní bilance, obhajoba a výklad určitého jednání v historických událostech proběhnuvších v relativně kratším časovém úseku apod.).

K dalším literárním pramenům patří **publicistika**. Na tomto místě se o ní zmíníme jen okrajově (podrobně viz 2. díl publikace). K publicistice jsou řazeny nejen noviny, časopisy a brožury, ale i letáky, plakáty aj. Letáky, plakáty a brožury představují neperiodicky vydávané tiskoviny obvykle reagující na některé (mimořádné) politické a společenské události. Noviny a časopisy jsou naopak tiskoviny vydávané periodicky,

kteřé by měly čtenáře pravidelně informovat. Z historického hlediska má publicistika dvě základní funkce:

1. Informuje o „všech“ sférách života společnosti současníky a zároveň je jeho odrazem pro historiky.
2. Jako jeden z mediálních prostředků ovlivňuje veřejné mínění formou zejména komentářů, fejetonů, rozborů politické situace apod.

Poslední skupinu narativních pramenů představuje **krásná literatura**. Historik nesleduje tolik umělecké a estetické kvality literárních prací, ale jejich informační hodnotu, tj. do jaké míry jsou reflexí skutečných životních reálií, zda a jak se v nich odrážejí dobové názory jednotlivých společenských vrstev apod. Jako příklady takových děl lze uvést realistické vesnické romány z 19. století, dobovou dramatickou tvorbu, ale i kalendáře, které v 18. a dlouho i v 19. století byly čteny hojněji než noviny.

C. Obrazové (ikonografické) a zvukové prameny

Tyto prameny jsou dále děleny na:

obrazové prameny symbolické;

vlastní obrazové prameny;

obrazové a zvukové prameny jako výstup moderních technologií.

Mezi **obrazové prameny symbolické** patří různé mapy (včetně atlasů a glóbů), plány, technické výkresy, obrazové reklamy apod. Informace a fakta zaznamenávají prostřednictvím určitých symbolů a znaků. Převažuje u nich vysoká míra dokumentární hodnoty, z hlediska věrohodnosti tak tyto prameny patří k velmi spolehlivým.

Počátky mapových zobrazení jednotlivých zemí Koruny české jsou v 16. století. Autorem první mapy Českého království byl Mikuláš Klaudyán v roce 1518, o více než půl století později (1569) zachytil Moravské markrabství Pavel Fabricius, když předtím první mapu Slezska vyhotovil Martin Helwig (1561). V následujících letech byly mapy zdokonalovány – viz například mapu Moravy od Jana Amose Komenského z roku 1624, mapu Moravy z roku 1716 a Čech z roku 1720 od Jana Kryštofa Müllera, Slezska z roku 1752 od Jana Wolfganga Wielanda, první vojenské mapování z 60. a 80. let 18. století, indikační skici, tj. mapy stabilního katastru z 1. poloviny 19. století jako výsledek trigonometrického měření, topografické mapy po roce 1918 a další. K zpřesňování map od 1. poloviny 20. století do současnosti dochází prostřednictvím leteckých a družicových snímků.

Vlastní obrazové prameny tvoří dobové obrazy, grafika, kresby, obrazové tkaniny (např. gobelíny), nástěnné malby, fresky, mozaiky apod. Pro jejich interpretaci má klíčový význam zjištění, zda uvedené prameny vznikly v době existence historických reálií, probíhajících historických událostí, jež zobrazují, nebo až s delším časovým odstupem. V druhém případě je jejich využitelnost zaměřena především k poznání recepce minulosti pozdějšími společenskými vrstvami, popř. generacemi.

Od poloviny 19. století docházelo postupně ke vzniku nových forem obrazových a zvukových pramenů, popřípadě jejich kombinací. Společným předpokladem jejich vzniku byly vědecké objevy a rozvoj moderních technologií (energetické a fixované přenosy informací). Do skupiny **obrazových a zvukových pramenů jako výstupů moderních technologií** patří fotografie, fonogramy, gramofonové desky, filmy, záznamy rozhlasového a televizního vysílání, videozáznamy, elektromagnetické, laserové a digitální záznamy zvuku a obrazu (magnetofonové pásky, faxy, diskety, CD, DVD, internet). Přestože nové technologie dokážou v uvedených pramenech poměrně věrohodně zachytit obraz i zvuk (záleží na kvalitě nahrávky), musí je historik podrobovat zvlášť pečlivému kritickému zhodnocení ve snaze například odhalit vnější zásahy do pramene (vyretušování fotografií, sestřihávání filmových záběrů za účelem určitý jev zvýraznit nebo naopak potlačit apod.). Obecně u těchto pramenů, a zvláště pak u digitálních záznamů, může značné obtíže pro badatele představovat samotné stanovení originálu pramene.

D. Prameny zachované v paměti a předávané ústně

V úzkém vymezení se jedná o informace udržované lidskou pamětí a předávané jen ústně (lidové zvěsti, pověsti, písně, říkadla, přísloví, pranostiky apod.). Šířeji pojatá definice zahrnuje informace o minulých časech, které se přenáší z generace na generaci a projevují se bezprostředně v životě, práci, mravech, zvycích, jazyce, názvech, umění apod. K této skupině pramenů bývají zařazovány i **vzpomínky pamětníků**, s nimiž se v českém badatelském prostředí začalo pracovat v 60. letech 20. století, po roce 1989 se odborný zájem o ně zejména pod vlivem metody orální historie významně rozšířil. Ve srovnání s ostatními prameny této skupiny se vzpomínky pamětníků výrazně odlišují tím, že postrádají prvek tradování, přenosu (úpravy, změny, významového posunu) informace z generace na generaci. Při uvážení skutečnosti, že tyto ústní výpovědi se prakticky okamžitě fixují do nějaké uchovatelné podoby (písemné zápisy, v novější době zejména záznamy zvukové, popř. kombinované s obrazem – videozáznam, digitální záznam), se tak jako vhodnější jeví jejich zařazení buď mezi písemné prameny osobní povahy, nebo mezi obrazové a zvukové prameny jako výstupy moderních technologií.

Od pramene k příběhu

Není tomu tak dlouho, kdy historikové upřímně věřili, že se poctivě vedenou analýzou pramenů mohou dobrat věcné podstaty událostí, jakési „objektivní dějinné pravdy“. Z někdejších jistot již sice mnoho nezbylo, nicméně historikova práce stále začíná u kritiky pramene, jejíž zásady byly přivedeny k dokonalosti před koncem 19. století. A již tehdy platilo, že „čtení“ pramene začíná u vnějších znaků, které zahrnují psací látku, formát a úpravu textového zrcadla slepým nebo viditelným linkováním, písařské ruce a typy písma, výzdobu, textové razury a korekční zásahy, grafická znamení, podpisy, glosy a přípisky, kancelářské poznámky a konečně pečeti. Vnitřní znaky pak obnášejí studium jazykové složky dokumentu, skladby a stylu (diktátu).

Rozbor vnějších a vnitřních znaků je příznačný pro starší dějiny, ale neobejdou se bez něj ani historikové, kteří se pohybují na poli nejnovějších dějin, neboť důvěrná znalost pisatele, jeho názorové dílny a časových souřadnic, v nichž zkoumaný pramen vznikl, může zabránit nepřesnému výkladu. Není tím míněna pouze paleografická výbava, tedy schopnost porozumět zápiskům vedeným v gotické fraktuře nebo kurentu, nýbrž i vsazení pramene do hodnotového kontextu. Namísto dlouhých komentářů stačí připomenout sémantické proměny slova „*civitas*“, které ve středověku mohlo znamenat obec (společenství), pevnost (sídliště) nebo právy obdařené město, či sídlo biskupa.

Citlivý převod textové předlohy do moderní češtiny a obecně živých jazyků je však pouze předpokladem další kritické práce, neboť po „prvním čtení“ musí následovat analýza dobových souvislostí. Právě ony vtiskly pramenu jeho výslednou podobu i místo v dějinném procesu. Jinými slovy, vztah pramene k realitě nemusí být nutně objektivní a jeho výpověď může být zatížena neznalostmi, předsudky nebo prostým nepochopením dobových poměrů. Příkladem nám mohou být třeba učebnice dějepisu před rokem 1918, které se zcela bez zábran rozepisovaly o téměř úplné nebo naprosté nezávislosti českého státu na římsko-německé říši, přičemž benevolentní vztah vídeňských cenzorů k takto laděným úvahám zjevně vycházel z představy, že pokud Češi odmítají velkoněmeckou myšlenku, prospívají tím supraetnickému rakušanství podunajské monarchie. Ve skutečnosti ale česká veřejnost vnímala rakušanství a němectví jako snadno zaměnitelné, ne-li přímo shodné veličiny. Historik se dále setkává a potýká s prameny, jejichž dikce byla vědomě upravena tak, aby odpovídala a lichotila představám mocných. Sotva dnes asi někoho napadne nazývat události roku 1968 „bratrskou pomocí“ a dobře znám je rovněž osud v nemilost upadnuvších komunistických funkcionářů.

Bylo by jistě možné zaplnit následující řádky dalšími příklady, nicméně i náhodně zvolený výčet dokazuje, že cesta od historického pramene k příběhu může být dlouhá a

že ani přesná deskripce nemusí stačit k pochopení dějinných souvislostí. Naopak beze zbytku platí, že pečlivá analýza vnějších a vnitřních znaků definuje pracovní pole, které vytváří předpoklady k správnému nebo alespoň citlivějšímu dekodování pramene. To začíná u četby, a je-li to nutné, u rekonstrukce poškozeného textu, následuje překlad (převod) a datace. Poté je možno prozkoumat individualitu pramene, možnosti a meze jeho výpovědi, která se může, někdy však ani nemusí stát součástí vyprávěného příběhu.

K dalšímu čtení:

- BARTOŠ, Josef – KOVÁŘOVÁ, Stanislava: *Nauka o historických pramenech*. Olomouc 2005.
- BECK, Friedrich – HENNING, Eckart (eds.): *Die archivalischen Quellen. Mit einer Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*. Köln – Weimar – Wien 2012⁵.
- BERNHEIM, Ernst: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte*. Leipzig 1908 (více vydání).
- BRANDT, Ahasver von: *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*. Stuttgart 2003¹⁶.
- BRUNNER, Karl: *Einführung in den Umgang mit Geschichte*. Wien 2004⁴.
- DROYSEN, Johann Gustav: *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. Darmstadt 1977 (více vydání).
- EDEREROVÁ, Radka – PODANÝ, Václav: *K problematice osobních archivních fondů*. Sborník archivních prací 34, 1984, s. 310–350.
- FABER, Karl, Georg: *Theorie der Geschichtswissenschaft*. München 1978 (více vydání).
- HANZALOVÁ, Jarmila (ed.): *Soupis osobních písemných pozůstalostí a rodinných archivů v České republice*. Praha 1997.
- HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany 2002³.
- HOWELL, Martha – PREVENIER, Walter: *Werkstatt des Historikers. Eine Einführung in die historischen Methoden*. Köln – Weimar – Wien 2004 (překlad *Reliable Sources. An Introduction to Historical Methods*. Cornell University Press 2001).
- PAUSER, Josef – SCHEUTZ, Martin – WINKELBAUER, Thomas (eds.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*. Wien – München 2004.
- PETRÁŇ, Josef a kol.: *Úvod do studia dějepisu*. Sv. III. *Nauka o historických pramenech*. Praha 1983.

SEMOTANOVÁ, Eva: *Historická geografie českých zemí*. Praha 2002².

TOŠNEROVÁ, Marie (ed.): *Průvodce po rukopisných fondech v České republice*. I – Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven v České republice. Praha 1995; II – Rukopisné fondy archivů v České republice. Praha 1998; III – Rukopisné fondy muzeí a galerií v České republice. Praha 2001; IV – Rukopisné fondy centrálních a církevních knihoven v České republice. Praha 2004.

Úkoly k zamyšlení:

1. Co to je historický pramen? Srovnejte jeho užší a širší definici.
2. Jak lze prameny klasifikovat?
3. Jaké znáte typy a druhy pramenů?
4. Jaké je místo historického pramene v historické práci?
5. Prostudujte si Kosmovu kroniku a určete, o jaký typ pramene jde a jaké jsou možnosti a meze jeho výpovědi.